

**BAXSHICHILIK MAKTABI NAMOYANDALARI (QASHQADARYO VA
SURXONDARYO VILOYATI MISOLIDA)**

Moxira Maxmanova Normuminovna
Qarshi davlat universiteti mustaqil taqdidotchisi
Email: sevinchumir213@gmail.com
Tel: +998975197405
<https://orcid.org/0009-0004-2567-6792>
94(575.1)

Annotatsiya

Mazkur maqolada Qashqadaryo va Surxondaryo hududlarida shakllangan baxshichilik maktabi namoyandalarining ijrochilik mezonlari, repertuar tuzilishi va ustoz-shogird an'anasining uzviyligi tahlil qilinadi. Tadqiqotda tarixiy-manbashunoslik, maydon materiallarini solishtirma tahlil qilish hamda matn va ijro uslubini tipologik talqin etish qo'llandi. Natijada hududiy maktablar farqlari va ularni belgilovchi musiqiy-poetik indikatorlar asoslandi.

Kalit so'zlar: O'zbekcha: baxshi, doston, ijrochilik uslubi, repertuar, ustoz-shogird, Qashqadaryo, Surxondaryo.

Introduction

O'zbek og'zaki epik merosi doirasida baxshichilik maktablari masalasi nafaqat folklorshunoslik, balki madaniy antropologiya, ijrochilik tadqiqotlari va tarixiy xotira fenomeni bilan tutash ilmiy muammo sifatida namoyon bo'ladi. Ayniqsa, Qashqadaryo va Surxondaryo hududlari dostonchilikning nisbatan barqaror ijro muhitini saqlab kelgani, repertuar hajmi hamda ustoz-shogird tizimining uzoq muddatli ishlashi bilan ajralib turadi. Shu bilan birga, amaldagi ilmiy adabiyotda mazkur hududiy maktablar ko'pincha umumiy "janubiy dostonchilik" doirasida tavsiflanib, maktab ichidagi differensial belgilarning aniq mezonlari, ijrochilik indikatorlari va repertuar tanlovini belgilovchi ijtimoiy-estetik omillar yetarli darajada tizimlashtirilmagan. Doston matnining variantlari, ijro tempi, kuy yo'llari va hikoya qilish strategiyalarini birgalikda ko'rmasdan turib, "maktab" tushunchasini faqat geografik belgi sifatida ishlatish xavfi mavjud; bu esa hududiy an'anani ichki dinamika va uzluksizlik mexanizmlarisiz tasvirlashga olib keladi.

Tadqiqot muammosi shundan iboratki, Qashqadaryo va Surxondaryo baxshichilik muhitida namoyandalar faoliyatini tavsiflaydigan belgilarning qaysi qismi tarixiy meros sifatida uzatiladi, qaysi qismi esa muayyan davrning madaniy bozor talablari, sahna talqinlari va ta'limiy institutlar ta'sirida qayta tuziladi. Ilmiy bo'shliq aynan ijro amaliyotining ichki mezonlarini, ya'ni repertuar yadro-qatlami va periferik qatlamini ajratish, doston aytish uslubining kompozitsion modeli hamda ijrochining shaxsiy poetik laboratoriyasini hududiy maktab ko'rsatkichlari bilan bog'lash masalasida ko'rinadi. Mavjud izlanishlar doston matnlarini nashr qilish va syujet tasnifiga ko'proq e'tibor qaratgan bo'lsa-da, ijro jarayonining situativligi, auditoriya bilan muloqot va improvizatsiya ulushining hududlar kesimidagi farqlari

kamroq yoritilgan [1; 2]. Shuningdek, baxshi shaxsiyati, uning ijro etikasi va ovoz-kuy resurslarining “maktab” doirasidagi normativ tasavvurlari alohida tahlil talab qiladi [3].

Maqolaning maqsadi Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlari misolida baxshichilik maktabi namoyandalarining hududiy uslub belgilari, repertuar tanlovi hamda ustoz-shogird orqali uzatiladigan ijrochilik kodlarini ilmiy asosda tahlil qilishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar ko‘zda tutiladi: birinchidan, hududiy maktab tushunchasini ijro va matn ko‘rsatkichlari asosida operatsionallashtirish; ikkinchidan, namoyandalar repertuaridagi syujet yadro va variantlar tizimini solishtirish; uchinchidan, ijrochilikning musiqiy-poetik indikatorlari, xususan, recitativ va kuylama nisbatlari, nutq ritmi va formulali ifodalar repertuarini aniqlash; to‘rtinchidan, ustoz-shogird uzatish mexanizmlarining barqaror va o‘zgaruvchan komponentlarini tavsiflash. Natijada maqola janubiy hudud dostonchiligini “monolit” sifatida emas, balki ichki farqlanishga ega an‘ana sifatida ko‘rsatish va baxshichilik namoyandalarini tadqiq etishda integrativ yondashuv zarurligini asoslashni ko‘zlaydi.

Methods

Tadqiqot metodologiyasi og‘zaki an‘ana tadqiqotlarida sinovdan o‘tgan kompleks yondashuvga tayanadi. Avvalo, tarixiy-manbashunoslik usuli qo‘llanib, dostonchilikka doir nashrlar, to‘plamlar va ilmiy izohlar orqali Qashqadaryo va Surxondaryo ijro muhitining ilmiy tavsiflanish dinamikasi qayta ko‘rib chiqildi [1; 4]. Bu bosqich maktab namoyandalari haqidagi ma‘lumotlarning qaysi qismi ilmiy diskursda barqarorlashganini, qaysi qismi esa qayta talqin talab qilishini aniqlash imkonini berdi. Ikkinchi yo‘nalishda qiyosiy-tipologik metod tanlanib, ikki hudud baxshilarining repertuar yadro-syujetlari, motivlar ketma-ketligi va matn formulalari o‘xshash hamda farqli jihatlar bo‘yicha solishtirildi. Tipologik yondashuv “variant”ni faqat matn tafovuti sifatida emas, balki ijro sharoiti, auditoriya kutumi va baxshining performativ strategiyasi bilan bog‘liq hodisa sifatida talqin qilishga xizmat qildi [5]. Empirik qatlam sifatida ochiq manbalarda mavjud audio-video yozuvlar, nashr qilingan doston matnlari hamda ilmiy ekspeditsiya qaydlarida qayd etilgan kuzatuvlar umumlashtirildi; ular bo‘yicha kontekstual tahlil o‘tkazilib, ijro vaziyati, marosimiy yoki tomosha xarakteri, ijrochining nutqiy va musiqiy uslubiga ta‘sir etuvchi omillar rekonstruksiya qilindi. Ijro tahlilida performans nazariyasining ayrim tushunchalari, xususan, “auditoriya bilan muzokara”, “improvizatsiya doirasi”, “formulali kompozitsiya” kabi yondashuvlar moslashtirildi; bunda xalq og‘zaki epik an‘analarining xalqaro qiyosiy tadqiqotlarida ishlab chiqilgan qarashlar metodik yo‘naltiruvchi vazifasini bajardi [6; 7]. Tanlangan metodlar maqola maqsadiga mos ravishda, matn, ijro va uzatish tizimini bir-biridan ajratmasdan, o‘zaro bog‘liq uch qatlam sifatida ko‘rish imkonini beradi. Shu tariqa, “maktab namoyandasi” tushunchasi shaxsiy mahorat bilan cheklanmay, u namoyon qiladigan normativ uslub, repertuar seleksiyasi va pedagogik merosning yig‘indisi sifatida tahlil qilindi.

Results

Tahlil natijalari Qashqadaryo va Surxondaryo baxshichilik muhitida “maktab”ni belgilovchi indikatorlar ko‘p qatlamli ekanini ko‘rsatdi. Birinchi navbatda, repertuar tuzilishida yadro va periferiyaning hududiy konfiguratsiyasi kuzatildi. Har ikki viloyat doirasida keng tarqalgan

yirik syujetlar dostonchilikning umumturkiy va umumo'zbek epik fondiga mansub bo'lsa-da, ularning ijrodagi urg'u nuqtalari hamda epizodlar ketma-ketligida barqaror farqlar mavjud. Qashqadaryo muhitida doston aytish jarayonida epik voqea bayonining izchilligi va dramatik cho'qqilarning bosqichma-bosqich qurilishi ko'proq saqlangan holatlar uchraydi; Surxondaryo muhitida esa ayrim ijrolarda auditoriya bilan interaktiv muloqot, qisqa liriko-didaktik chekinishlar va improvizatsion bog'lovchi parchalarning ulushi nisbatan yuqoriroq ko'rinadi. Bu farq repertuarining o'zidan ko'ra, repertuarni tashkil etish strategiyasida yaqqol namoyon bo'ladi: ya'ni bir xil syujet "qanday tartibda, qanday ritmda va qanday formulalar bilan" aytilishi hududiy maktab belgisi sifatida ishlaydi.

Ikkinchi natija musiqiy-poetik indikatorlar bilan bog'liq bo'lib, recitativ va kuylama nisbatlarining hududiy normalari aniqlanadi. Qashqadaryo ijro namunalarida matnning bayoniy qismi ko'proq ritmik-nutqiy recitativga tayanib, kuylama parchalarda emotsional cho'qqi va personaj monologlari kuchaytiriladi; Surxondaryo namunalarida esa kuylama segmentlarning nisbatan uzayishi va ayrim kuy yo'llarining takroriy mustahkamlanishi kuzatiladi. Bu holat baxshining ovoz diapazoni yoki shaxsiy didi bilangina izohlanmaydi, balki tinglovchi kutumlari va ijro vaziyatining "sabr normasi" bilan ham bog'lanadi. Shuningdek, formulali ifodalarning ishlatilishida ham farqlanish bor: Qashqadaryo variantlarida voqeani bog'lovchi formulalar ko'proq bayoniy vazifani bajarsa, Surxondaryo variantlarida ayrim formulalar auditoriyani jalb etuvchi retorik murojaat shaklida takrorlanib, performativ kuch kasb etadi.

Uchinchi natija namoyandalar maqomi va pedagogik uzatish mexanizmlariga taalluqlidir. Ustoz-shogird tizimi har ikki hududda ham markaziy institut bo'lib qolayotganini ko'rsatadigan belgilar sifatida repertuarni bosqichma-bosqich o'rgatish, matnni yod olishdan ko'ra "yo'l"ni, ya'ni aytish tartibi va kuy yo'llarini egallashga ustuvorlik berish, hamda shogirdning dastlabki ijrolarida ustoz repertuaridan chetga chiqmaslik kabi amaliy qoidalar ajratildi. Biroq hududlar kesimida uzatishning urg'u nuqtalari farqlanadi: Qashqadaryo muhitida shogirdni "matn intizomi"ga, ya'ni syujet izchilligi va kompozitsion barqarorlikka ko'proq yo'naltirish holatlari ko'zga tashlanadi; Surxondaryo muhitida esa shogirdning improvizatsion bog'lovchi parchalari, auditoriya bilan muloqotini boshqarish, sahna vaziyatida o'zini tutish kabi performativ kompetensiyalarini erta shakllantirishga e'tibor kuchliroq. Natijada "namoyanda" maqomi faqat ko'p doston bilish bilan emas, balki maktab ichidagi normativ ijro etikasi va uzatish madaniyatini tashuvchi shaxs sifatida qaror topadi.

To'rtinchi natija variantlilik va ijodiy laboratoriya masalasida olinadi. Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatdiki, variantlilik ko'pincha matnning "asosiy voqea skeleti"ni buzmaydi, lekin personaj nutqi, tasviriy epitelar, o'tish formulalari va liriko-psixologik epizodlar darajasida kuchayadi. Qashqadaryoda variantlilikning bir ko'rinishi sifatida tasviriy realizmga yaqinlashuvchi detallarning ko'payishi, ya'ni joy, vaqt va ijtimoiy munosabatlar tasvirini "aniqlashtirish" tendensiyasi ajraladi; Surxondaryoda esa variantlilik ko'proq ritmik va intonatsion o'zgarishlar, kuylama bo'laklarda ekspressiv takrorlar orqali yuzaga chiqadi. Bu natija "maktab farqi"ni faqat dialekt yoki leksika farqi bilan cheklamasdan, ijroning temporal va intonatsion arxitekturasi bilan o'lchash lozimligini ko'rsatadi.

Discussion

Olingan natijalar baxshichilik maktabini hududiy-etnografik birlik sifatida talqin qilish bilan bir qatorda, uni ijro amaliyoti va uzatish mexanizmlarining institutsionallashtirilgan modeli sifatida ko'rish zarurligini tasdiqlaydi. O'zbek folklorshunosligida dostonchilik maktablari ko'pincha repertuar va nasab (ustozlar zanjiri) orqali tavsiflanadi; bu yondashuv an'ananing tarixiy uzluksizligini ko'rsatish uchun muhim, ammo ijro jarayonining ichki "texnologiyasi" yetarli ochilmasa, maktablar o'rtasidagi farq umumiy ta'riflar darajasida qolib ketadi [1]. Bizning tahlil aynan shuni ko'rsatdiki, Qashqadaryo va Surxondaryo misolida farq ko'proq kompozitsion strategiya, recitativ-kuylama nisbatlari, auditoriya bilan muloqotning normativ modeli kabi ko'rsatkichlarda barqarorlashadi. Bu esa dostonchilikni matn markazli emas, performans markazli obyekt sifatida tadqiq etish zarurligini kuchaytiradi.

Rus folklorshunosligidagi epik an'ana va variantlilikka doir tadqiqotlar og'zaki matnning formulali tabiati hamda ijro vaziyatiga moslashuvchanligini asosiy xususiyat sifatida ko'rsatadi [5]. Mazkur qarashlar bizning natijalar bilan uyg'unlashadi: Surxondaryo ijro muhitida retorik murojaat va takrorlar orqali auditoriyani "ushlab turish" strategiyasi kuchli ekani variantlilikning performativ tabiatini tasdiqlaydi. Biroq rus an'anasidagi ayrim model va terminlarni bevosita ko'chirish ham to'liq mos kelmaydi, chunki baxshichilikda cholg'u, ovoz va matnning birlashgan tizimi, ustoz-shogird institutining ijtimoiy legitimatsiya mexanizmlari variantlilikni boshqa yo'nalishda tartibga soladi. Shuning uchun biz variantlilikni faqat matn o'zgarishi emas, balki ijro arxitekturasining o'zgarishi sifatida ham ko'rib, "maktab" indikatorlarini shu nuqtada aniqlashtirdik.

Xalqaro epik tadqiqotlarda performans nazariyasi ijrochining auditoriya bilan "muzokara"si, situativlik va improvizatsiya orqali matnning har safar qayta yaratilishini ta'kidlaydi [6; 7]. Ushbu yondashuv Qashqadaryo va Surxondaryo farqlarini izohlashda samarali bo'ldi, chunki biz aniqlagan recitativ va kuylama nisbatlari, retorik formulalarning funksional taqsimoti aynan vaziyatga moslashuv mexanizmlari bilan bog'liq. Shunga qaramay, xalqaro nazariyalarda ko'pincha individual ijodiy erkinlik markazga chiqariladi; bizning materiallar esa individual erkinlikning ustoz-shogird orqali normativlashtirilishini, ya'ni erkinlikning ham "maktab" ichida ruxsat etilgan chegaralari borligini ko'rsatadi. Bu holat dostonchilikni o'rganishda institutsional xotira va estetik norma tushunchalarini performans nazariyasi bilan birga qo'llash kerakligini anglatadi.

O'zbek tadqiqotlarida baxshi san'ati va doston ijrochiligining poetik xususiyatlari ko'p yoritilgan bo'lsa-da, hududiy maktablarni ajratishda ko'pincha repertuar ro'yxati va mashhur nomlar atrofida to'xtalib qolish kuzatiladi [2; 3]. Bizning natijalar bu yondashuvni inkor etmagan holda, uni kengaytiradi: namoyandalarni "ro'yxat" sifatida emas, balki ma'lum indikatorlarni barqarorlashtirgan agentlar sifatida talqin qilish taklif etiladi. Qashqadaryo muhitida "matn intizomi" va kompozitsion izchillikning normaga aylanishi, Surxondaryoda esa performativ muloqot va intonatsion ekspressiyaning kuchayishi shaxsiy mahorat bilan birga hududiy kutumlar va ijro vaziyatlarining tarixiy shakllanishi bilan bog'liq deb qaralishi lozim. Bu yerda madaniy muhitning iqtisodiy va tashkiliy omillari ham rol o'ynaydi, biroq ularni siyosiy baholashsiz, madaniy institutlar transformatsiyasi doirasida neytral yondashuv bilan tahlil qilish maqsadga muvofiq [4; 8].

Shuningdek, natijalar “maktab”ni statik an’ana sifatida emas, balki muvozanatli dinamik tizim sifatida ko’rsatadi. Dostonchilikning sahna shakllari, festival va tanlovlar, yozuv texnologiyalarining kengayishi ijro standartlarini qisman birxillashtiradi, lekin hududiy indikatorlar butunlay yo’qolmaydi; aksincha, ular ayrim elementlarning, masalan, kuy yo’llari yoki recitativ ritmining “brend”ga aylanishi orqali yangi shaklda mustahkamlanishi mumkin. Bu fikr madaniy merosni muhofaza qilish amaliyotida ham muhim: “bitta to’g’ri variant”ni normaga aylantirish, tabiiy variantlilikni susaytirishi ehtimoli bor, holbuki variantlilikning o’zi maktab yashovchanligining indikatoridir [6]. Demak, namoyandalarni o’rganish bilan birga, ularning ijro vaziyatlarini, auditoriya tarkibini va ta’limiy uzatish modelini ham qayd etish ilmiy va amaliy jihatdan birdek zarur.

Conclusion

Tadqiqot Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlari misolida baxshichilik maktabi namoyandalarini hududiy farqlanishga ega ijro-matn-uzatish tizimining tashuvchilari sifatida asoslash imkonini berdi. Asosiy xulosa shundan iboratki, maktab indikatorlari repertuar nomlari bilan cheklanmaydi, balki doston aytishning kompozitsion strategiyasi, recitativ va kuylama nisbatlari, formulali ifodalarning funksional taqsimoti hamda auditoriya bilan muloqot normativlari orqali barqarorlashadi. Qashqadaryo muhitida syujet izchilligi va “matn intizomi”ga yo’naltirilgan ijro modeli, Surxondaryoda esa interaktiv performativlik va intonatsion ekspressiya kuchliroq ekani tizimli ravishda ko’rsatildi. Ustoz-shogird an’anasi esa har ikki hududda maktabning ichki me’yorlarini uzatuvchi markaziy institut bo’lib, farq ko’proq qaysi kompetensiyalarni ustuvor o’rgatishida namoyon bo’ladi. Natijalar baxshichilik merosini tadqiq etishda matnshunoslik, ijrochilik tahlili va madaniy institutlar yondashuvini integratsiyalash zarurligini ko’rsatadi; kelgusida maydon yozuvlari asosida mikrohududiy uslublar, individual uslub va umumiy normaning o’zaro chegaralarini yanada aniqroq tavsiflash istiqbolli yo’nalish bo’lib qoladi.

References

1. Mirzaev T. O’zbek xalq dostonlari: poetika va ijrochilik masalalari. Toshkent, Fan, 2008. 320 b.
2. Sarimsoqov B. O’zbek folklori va epik an’ana muammolari. Toshkent, O’qituvchi, 2004. 256 b.
3. Jo’raev M. Baxshichilik san’ati: an’ana va ijro. Toshkent, Akademnashr, 2016. 240 b.
4. Jabborov I. O’zbeklarning an’anaviy madaniyati. Toshkent, Sharq, 1999. 304 b.
5. Propp V. Ya. Russkiy geroicheskiy epos. Moskva, Labirint, 2000. 640 s.
6. Lord A. B. The Singer of Tales. Cambridge (MA), Harvard University Press, 1960. 305 p.
7. Foley J. M. How to Read an Oral Poem. Urbana, University of Illinois Press, 2002. 256 p.
8. Karimov N. Madaniy meros va og’zaki an’ana: nazariy yondashuvlar. Toshkent, Yangi asr avlodi, 2018. 192 b.